

Kodanikeühenduste rahastamine riigi poolt

Maris Puurmann (RiTo 10), Siseministeriumi kohaliku omavalitsuse ja regionaalhalduse osakonna peaspetsialist, Tartu Ülikooli magistrant

Kodanikeühenduste rahastamist riigieelarvest kui olulist avaliku ja kolmanda sektori koostöö teemat on siseministerium käsitlenud kahes uurimuses. Need näitavad, et tuleb rohkem tähelepanu pöörata rahastamise läbipaistvusele ja tulemuslikkuse hindamisele.

Kui arutelud kodanikuühiskonna arendamisest ja kodanikualgatuseks soodsa keskkonna loomisest hakkasid Eestis laiemat kõlapinda koguma, keskenduti eri sektorite rollide kirjeldamisele ning nende tähtsuse ja tegutsemisvõimaluste piiritlemisele. Nüüd keskenduvad arutelud sektoritevahelise koostöö vormidele, hoolimata sellest, et avaliku ja kolmanda sektori tegevuse n-ö põimumisel võib näha ohtu kodanikualgatuse põhialustele ning sektori autonoomsusele. Avaliku sektori ja kodanikeühenduste koostöövõimaluste süsteemsele käsitlemisele on kindlasti kaasa aidanud Eesti kodanikuühiskonna arengukontseptsiooni koostamine, heakskiitmine ja kontseptsioonis väljatoodud põhimõtete ning prioriteetide elluviimine.

Koostöö aluseks vastastikune huvi

Kodanikualgatuslike organisatsioonide huvi riigieelarvelise rahastamise vastu seisneb ennekõike vajaduses tagada raha ühenduse eesmärkide saavutamiseks, vajalike tegevuste algatamiseks ja läbiviimiseks ning organisatsiooni (töõshoidmise) kulude katteks. Samal ajal peavad ühendused silmas, et rahastamise korraldamisel ning kokkulepete sõlmimisel säiliks sõltumatus ühenduse tegevuses.

Valitsuse huvi ühenduste rahastamisel tuleneb kolmandale sektorile omastest eelistest teatavate ülesannete täitmisel ja kodanikualgatusliku lähenemisega kaasnevatest lisaväärtustest. Rahastamise ulatus sõltub ühenduste tugevusest ning võimalikust panusest valdkondade korraldamise ja arendamise.

Kodanikeühendused on ühed võimalikud partnerid teenuste osutamise korraldamisel. On tegevusi, mille parimad teostajad on organisatsioonid, mille liikmeskond on koondunud omaalgatuslikel motiividel, mis asuvad teenuse sihtrühmale lähemal ja tunnevad paremini selle vajadusi, oskavad kujundada teenuse pakkumist kohalike olude järgi jms. Kodanikeühenduste kui võimalike avalike teenuste osutajate abil avarduvad avaliku sektori võimalused sobivaima koostööpartneri leidmiseks. Ajalooliselt on kodanikeühendustel olnud suur roll teenusepakkujana eelkõige sotsiaalhoolekande ja hariduse vallas.

Kitsamate valdkondade korraldamisel ja arendamisel tuleb kaasata elanikkonda, et kodanike ühiskondlik vastutus suureneks ning tärkaks soov elukorralduse kujundamises osaleda ja kaasa mõelda. Kodanikeühenduste tegevuse rahastamine on avalikule sektorile kanal, mille kaudu toetada omaalgatuse väärtuse kinnistumist elanikkonna suhtumises. Näiteks annab kodanikeühenduste tegevus suure panuse ennetus- ja teavitustöö korraldamisel, mille

tulemusena levitatakse infot, suurendatakse teadlikkust ning kujundatakse väärtusi nii rühma sees kui ka väljaspool ühendust.

Kodanikeühendused koondavad oma ridadesse elanikkonna aktiivse osa ning loovad liikmete algatusi rakendades ja ideid ellu viies positiivseid väärtusi, nagu usaldus, huvi ümbritseva vastu, kodanikuvastutus, koostööoskused jms. Kodanikualgatusliku tegevuse toetamine annab panuse ühiskonna stabiilsuse saavutamisse, suurendab usaldust sektorite vahel ja ühiskonna sidusust.

USA ja Euroopa teadlaste seisukohad

Kodanikualgatusete toetamisel avaliku sektori eelarvest on pikk ajalugu. Kolmanda ja avaliku sektori koostööd analüüsinud Lester M. Salamon (1995) väidab, et kuigi ühenduste rahastamisest kui ühest koostöövormist on hakatud põhjalikumalt rääkima alles viimastel aastatel, võib Ameerika Ühendriikide traditsioonide taustal tuua näiteid keskvalitsuse toetusest erasektoris tegutsevatele mittetulundusühingutele juba 19. sajandi algusaastaist. Täpsemalt kirjeldab ta sotsiaalteenuseid pakkunud heategevuslike organisatsioonide, erahaiglate ja -kõrgkoolide tegevuse riigipoolset rahalist toetamist. Kuhnle ja Selle (1990) kirjutavad valitsuse ja kodanikualgatuslike organisatsioonide suhetest Skandinaaviamaade traditsioonides ning toovad Norra näite, kus valitsus toetas juba 1840. aastail karskusseltside emissare, laiendades järgnevatel kümnenditel avaliku sektori eelarvest raha eraldamist puuetega lastele mõeldud erakoolidele, ka jahiseltsidele ja spordiklubidele.

Kuhnle ja Selle rõhutavad kodanikeühenduste ja avaliku sektori tegevuse ajaloolist tihedat põimumist Euroopas. Autorid peavad tõenäoliseks, et teist laadi lähenemised valitsuse ja kodanikualgatuslike organisatsioonide vahelise koostöö käsitlemisel on olnud mõjutatud Ameerika Ühendriikide päritolu ühiskonnateadlaste väljapakutud vabatahtliku tegevuse ja kogukonnateooriatest, mis vastupidi sektorite tegevuse sidususele seisavad kolmanda sektori sõltumatuse ja iseseisvuse eest.

Kuigi traditsioonid ja lähenemine kodanikualgatuslike organisatsioonide rollile võivad mandritel erineda, on selle valdkonna uurimisel, kirjeldamisel ja analüüsimisel tähtis osa ameeriklastel, kes on andnud oma panuse teooriasse ning üldise raamistiku loomisse. Salamoni (1995) järgi võib valitsusepoolset ühenduste toetamist avaliku sektori eelarvetest kirjeldada viie peamise tüübina:

1. kodanikeühenduste valitsusepoolne rahastamine on arvestatava ulatusega, otsetoetuste kõrval kasutatakse kaudseid toetusi, nagu maksusoodustused jms;
2. riigieelarveline toetus ei jaotu võrdselt eri tüüpi organisatsioonide vahel ning teatavates valdkondades tegutsevad organisatsioonid saavad avalikest vahenditest rohkem toetust kui teised;
3. riigieelarveline toetus ei jaotu võrdselt eri piirkondades tegutsevate organisatsioonide vahel;
4. riigieelarveline toetus moodustab olulisima osa teenuseid pakkuvate ühingute eelarvetest;

- riigieelarvelistest vahenditest rahastamisel kasutatakse erinevaid toetuste tüüpe (nt riiklike programmide alusel eraldatavad tegevustoetused, teenuste osutamise lepingud, laenud ja laenugarantiid) ning eraldused jõuavad organisatsioonideni mitme kanali kaudu (nt riigieelarve, valitsuse finantseeritud agentuurid, kohalikud omavalitsused jms).

Rahastamise aruandlus

Kirjeldamiseks Eesti kodanikeühenduste rahastamist riigieelarve vahenditest, on siseministerium koondanud kahel korral ministeriumide eelarvete kaudu andmed kodanikeühendustele eraldatud summade kohta. Esimene kord koguti andmeid 2001. aastal 1998–2001 rahastamisotsuste kohta (Kodanikeühenduste... 2001). Tulemuste päevakajastamiseks koondati täiendavad andmed 2004. aastal (Kodanikeühenduste... 2004) ning võrreldes esimese analüüsiga keskenduti ülevaate koostamisel rohkem rahastamisesmärkide ja kasutatavate protseduuriireeglite kirjeldamisele.

Siseministerium kogus 2004. aasta esimesel poolel andmeid ministeriumide, nende allasutuste, Riigikantselei ja Presidendi Kantselei poolt kodanikeühendustele eraldatud summade ning rahastamist puudutavate detailide kohta (mille alusel on rahastamine korraldatud? kes on otsustaja? millised on eesmärgid? kuidas teostatakse järelevalvet? jms). Kodanikeühenduste all käsitleti juriidilise vormina mittetulundusühingu või sihtasutusena registreeritud või seltsingulepingu alusel tegutsevaid organisatsioone. Kuna Eesti õigusaktides ei eristata kodanikualgatuslikus korras moodustatud ühendusi teistest sama juriidilist vormi kandvatest organisatsioonidest, otsustati segaduste vältimiseks täiendavat eristamist (nt avaliku sektori institutsioonide poolt koostöö paremaks korraldamiseks moodustatud ühenduste suhtes) ka antud ülevaate jaoks andmete kogumisel mitte rakendada. Kodanikeühenduste rahastamise hulka arvati nii ühenduste tegevuse toetamine, avalike teenuste osutamise delegeerimine, lepinguliste tööde eest tasumine, projektikonkursside tulemusena eraldatud toetused ja muudel eesmärkidel kodanikeühendustele suunatud vahendid. Tulemusi võrreldi 2001. aastal koondatud andmetega, mille põhjal toodi välja rahastamise korraldamisel aset leidnud areng ja ka probleemid, mis on siiani päevakorda jäänud.

Rahastamise põhijooned

Ulatus. Kodanikeühenduste riigieelarvelistest vahenditest rahastamise ulatus on aasta-aastalt märgatavalt kasvanud. Enim on rahastatud haridus- ja teadusministeriumi ning kultuuriministeriumi valitsemisalade kodanikeühendusi. Varem analüüsitud perioodiga võrreldes on rahastamine küllaltki palju kasvanud sotsiaalministeriumi valitsemisalas.

Alusdokumendid. Rahastamise alusdokumentidest nimetati ankeetides (andmeid koguti ankeedi vormis) kõige rohkem lepinguid, mis annavad aluse rahaeraldise ülekandmiseks, kuid toodi välja ka dokumente, mille alusel on rahastamisotsuseid langetatud. Viimaseil aastail on mitmes valitsemisalas välja töötatud ja kinnitatud täpne kord ühenduste projektipõhiseks toetamiseks või valdkonnas tegutsevatele organisatsioonidele tegevustoetuste eraldamiseks.

Rahastamise tüübid. Rahastamise tüübina märgiti ülekaalukalt kõige enam toetuste edastamist (50%). Sellele järgnesid teavitustöö ja kampaaniad (5%) ning koolitustegevus (4%).

Eesmärkide ja tulemuste kontroll. Ülevaate koostamisel kogutud andmed näitasid, et rahastajad on oma eesmärgi väga pealiskaudselt formuleerinud. Eesmärgi püstitusest peaksid sõltuma nii valitav rahastamise tüüp ja rahaeraldamise skeem kui ka rahastamise korraldamiseks kehtestatavad protseduurireedid. Kuigi sõnastatud eesmärkidest ei saanud välja lugeda rahastamise eeldatavaid tulemusi, hindasid vastajad rahastamisega saavutatud tulemusi väga kõrgelt. Eesmärkide täitmise kontrolli- ning hindamismeetoditena nimetati rahastatud organisatsioonide kohustust esitada tegevus- ja finantsaruandeid, mis annavad küll ülevaate sellest, milleks eraldatud rahalisi vahendeid on kasutatud ja kas planeeritu tehti kokkuleppe kohaselt, kuid ei keskendu rahastamismõju analüüsimisele valdkonna arengus.

Rahastamise skeemid

Kodanikeühenduste rahastamisel riigieelarvelistest vahenditest ei ole Eestis järgitud ühtset skeemi. Ministeeriumid kasutavad valdkondlike vahendite suunamisel ühendustele järgmisi võimalusi:

1. eelarve planeerimisel nähakse valitsusasutustele vahendid valdkonnas tegutsevate teatavat tüüpi kodanikeühenduste toetamiseks (nt toetused pensionäride ühendustele, aastatoetused noorsooühingutele, toetused represseeritute ühendustele); sellise skeemi puhul on eesmärgiks konkreetsete sihtrühmade omaalgatuse toetamine;
2. eelarve planeerimisel nähakse ette vahendid konkreetsete organisatsioonide toetamiseks, organisatsioonid tuuakse riigieelarve seaduses välja eraldi real; skeemi kasutatakse ühenduste toetamiseks, mille tegevust ja püsijäämist peetakse valdkonna koordineerimisel ning arendamisel tähtsaks;
3. eelarve planeerimisel nähakse ette vahendid konkreetse eesmärgi või ülesande täitmiseks, mida võidakse muu hulgas kasutada kodanikeühenduste tehtavate projektide rahastamiseks (nt eraldised kuritegevuse ennetamiseks jms); rahastatakse ühenduste algatatud või tehtavaid tegevusi, mis panustavad püstitatud valdkondlike eesmärkide täitmisesse;
4. eelarve planeerimisel nähakse ette vahendid valdkonna üldisemate eesmärkide saavutamiseks väljatöötatud programmide rakendamiseks, seejuures on üks võimalik toetuse taotleja ja tegevuse läbiviija kodanikeühendus; üldjuhul suunatakse programmide rakendamiseks projektipõhiseid toetusi;
5. valdkonna koordineerimiseks planeeritud rahaeraldised suunatakse valitsussektorisse kuuluvate sihtasutuste tegevuse rahastamiseks, kes omakorda korraldavad projektikonkurse, kaasavad oma tegevusse kodanikeühendusi vms;
6. konkreetsest maksust kogunevad vahendid suunatakse fondi, mille kaudu rahastatakse kokkulepitud valdkondi (nt hasartmängumaksu seadus, keskkonnakasutusest laekuva raha kasutamise seadus);
7. eelarve planeerimisel nähakse ette vahendid teatavate ülesannete täitmiseks ning kodanikeühendustelt ostetakse vajalikku teenust (nt uuringud, kirjastustegevus,

teavitustöö jms). Ühendused on sellise skeemi puhul üks võimalikke teenusepakkujaid võrdselt teistega.

Rahastamise tüübid

Peale rahastamiskanalite ja -vahendite suunamise skeemide korraldatakse ühenduste rahastamist eri rahastamistüüpe kasutades, näiteks projektitoetused, tegevustoetused, lepinguliste tööde või teenuste eest tasumine ja partnerluslepingud.

Tegevustoetuse eraldamise otsused põhinevad organisatsioonidel, s.t seda, et tegevustoetusi kasutatakse kindlate organisatsioonide rahastamiseks, mille olemasolu, tegevuse stabiilsust ja järjepidevust peetakse valdkonnas oluliseks.

Projektipõhise (kõige enam kasutatav) rahastamisega toetatakse ühekordseid tegevusi, mis aitavad kaasa valdkonna eesmärkide saavutamisele või kodanikualgatusliku aktiivsuse tõusule. Organisatsioonide väljatöötatud projektiideed võistlevad omavahel ning toetuse saajatena valitakse välja ühendused, kelle tegevusplaan on teostatavam, läbipaistvam, saavutatav soovitava üldeesmärgiga kooskõlastatult, uudsem ja tegevuseks kuluv rahasumma väiksem.

Lepinguliste tööde või teenuste tellimisel lähtutakse otsuse tegemisel eelkõige teostamist vajavatest tegevustest. Täitjateks (rahastatavad organisatsioonid) valitakse need, kes on suutelised teenust kõige paremini, kvaliteetsemalt, säästlikumalt osutama.

Partnerluslepingute sõlmimine ning nende alusel riigieelarvevahendite kodanikeühenduste tegevuse toetuseks suunamine on koostööl põhinev rahastamine. Partnerluslepingute puhul on konkreetsed partnerid määranud vajalikud tegevused kitsama teema või valdkonna arendamiseks, lepingutes fikseeritakse mõlema partneri vastutus.

Rahastamismudelid vajavad süvaanalüüsi

Koostöö ja partnerluse aluseks on usaldus, mis saab tekkida, kui osapooled mõistavad ühtmoodi vastastikuseid ootusi ja võimalikke panuseid. Usalduse eeltingimuseks on teadlikkus, millistel tingimustel on koostöö võimalik, millised on protseduurireedid. Siseministeriumi tehtud ülevaate koostamisel ilmnes vastustest muu hulgas selgusetus (ebaselgus) ja ühtse arusaama puudumine mõistetes, mis viitab küllaltki suurest praktikast hoolimata ebamäärasusele rahastamise korraldamisel. Paljud mudelid iseloomustavad ühtsete põhimõtete puudumist ühenduste rahastamise korraldamisel eri valdkondades. Mehaaniline kokkuleppimine mõistetes, reeglites ning süsteemides ei ole aga eesmärk omaette. Mõistlik on kasutada loomulikult teel kujunenud praktikat, mida saab vajaduste järgi ühtlustada. Kodanikeühenduste riigieelarvelistest vahenditest rahastamise iseloomu kirjeldamine ja skeemide täpsustamine on ainult esimene samm kasutatava praktika kaardistamiseks ning võimaluste analüüsimiseks.

Esiteks on tarvis analüüsida, kas kõik kasutatavad rahastamismudelid täidavad oma eesmärgi. Vastasel juhul peab täpsustama ette tulnud probleeme, kaaluma muudatuste vajalikkust ning analüüsima, mida valikud endaga kaasa võivad tuua.

Teiseks peab rahastamise korraldamise planeerimisel analüüsima rahastamistüüpide ja mudelite kasutamise eeliseid ja piiranguid (puudusi). (Kõige parem ja sihipärasem võimalus võib olla eesmärgiti erinev ja sõltuda sellest, kas tegevuse kavandamisel on tähtis strateegiline sirgjoonelisus või vajab eesmärgi täitmine enam paindlikkust.) Projektipõhine rahastamine võib tunduda vormiliselt lihtsaim, kuid ühekordsete tegevuste toetamise kaudu eesmärgini jõudmine eeldab suurt eeltööd projektikonkursside tingimuste täpsustamisel. Projektipõhise toetamise korral on keerulisem hinnata ka rahastamise mõju. Partnerluslepingute (kõige enam vastutust jagav) sõlmimine eeldab arusaamatuste vältimiseks ning läbipaistvuse tagamiseks täpseid ja põhjendatud partnerite valimise skeeme. Ühendustega vajalike teenuste osutamiseks lepingute sõlmimine tundub toetuse eraldamise läbipaistva võimalusena, kuid ei saa muutuda ainsaks teatavate organisatsioonide rahastamise põhjenduseks.

Järgimist nõudvad rahastamise põhimõtted

Riigieelarveliste vahendite suunamisel kolmanda sektori organisatsioonide tegevusse tuleb kinni pidada kolmest põhimõttest. Esiteks, rahastamine peab olema läbipaistev, reeglid järgitavad, korraldus üheselt mõistetav ja otsused põhjendatud. Teiseks, ressursid tuleb suunata sihipäraselt: toetada tegevusi ja organisatsioone, mille valdkonna arengusse on vaja vahendeid suunata ning kus rahastamine aitab püstitatud eesmärgi täita. Kolmandaks tuleb silmas pidada rahastamisskeemide optimaalsust, sest toetuste eraldamise administreerimine toob alati kaasa rahalisi kulutusi. Kulutused sõltuvad rahastamisskeemide ülesehitusest – ebaotstarbeka valiku puhul võib liiga suur osa vahendeist kuluda mehhanismide töös hoidmisele.

Tähelepanu tuleb pöörata ka sellele, et Eestis on ressursside suunamise peamiseks aluseks kujunenud teatavate prioriteetsete valdkondade ja tegevuste toetamine. Nii on kodanikualgatuslikud organisatsioonid ainult üks võimalikest partneritest planeeritud tegevuste elluviimisel. On oht, et organisatsioonide konkurentsivõime võivad kodanikualgatuslikus korras algatatud projektid jääda väiksema konkurentsivõime tõttu (puudub pidev tööjõud, stabiilne tegevus valdkonnas jms) rahastamata. Siiski on viimastel aastatel välja töötatud eraldi toetusmehhanism kodanikeühenduste tugevdamiseks, kohalike algatuste toetamiseks (kohaliku omaalgatuse programm) ning kodanikualgatusliku potentsiaali kasutamiseks teatavate tegevuste arendamisel (nt päästealane ennetus- ja teavitustöö, naisorganisatsioonide koostöö jms).

Mõningaid täiendusparandusi rahastamises

Kodanikeühenduste rahastamise võrdlus aastail 1998–2001 ja 2001–2003 näitab, et kodanikeühendustele suunatud vahendite kogusumma on suurenenud, paranenud on ka rahastamise läbipaistvus ning üldine korrastatus. Mitmes valdkonnas on sätestatud õiguslikud alused protseduurireeglite täpsustamiseks, projektikonkursside korraldamiseks

on välja töötatud läbimõeldud juhised ja skeemid jms. Valikute ja otsuste tegemisel on rohkem arvestatud riiklikke prioriteete ja valdkondade strateegilisi eesmärke.

Siiski saab kodanikeühenduste rahastamisel välja tuua mitu tähelepanu vajavat probleemi. Üks kodanikeühenduste rahastamise läbipaistvust vähendav asjaolu on see, et kodanikualgatuslikus korras moodustatud ja tegutsevate organisatsioonide formaalseks eristamiseks puudub ametlik määratlus. Eksperdid K. Merusk, V. Olle ja V. Saarmets (2004) leiavad, et kui avalikul võimul on avalikust huvist tulenevalt vaja mittetulundusühendusi mingil eesmärgil ja alusel piiritleda, näiteks nende tegevuse finantseerimise eesmärgil, on tal seda võimalik teha kriteeriumide rakendamisega olemasolevatele mittetulundusühenduste liikidele. Erinevate kriteeriumide kohaldamine nõuab läbipaistvuse huvides väga selget määratlust.

Kuigi rahastamise protseduureegleid on viimaseil aastail täpsustatud, pole otsustusprotsesside puhul alati näha, mille alusel rahastatavad organisatsioonid on teiste seast välja valitud. Kui projektipõhise rahastamise korral on enamjaolt toetuse taotlemise, saajate üle otsustamise ja raha eraldamise reeglid sätestatud, siis teatavate valdkondlike organisatsioonide toetamisel või teenuste tellimisel ei ole rahastatavate organisatsioonide valikumehhanismid alati läbipaistvad.

Peale selle vajab arendamist rahastamise mõjude hindamise mehhanism. Kontrolli- ning hindamise meetoditena kasutatakse enamasti aruandlusnõuet, mille alusel saab kontrollida vahendite sihtotstarbelist kasutamist ja planeeritu läbiviimist, kuid harvem tegevuse üldist panust valdkonna arengusse (ning selleks seatud eesmärkide saavutamisse). Läbimõeldud hindamismehhanismid aitavad analüüsida ka rahastamise skeemide tulemuslikkust, mis näiteks Hasartmängumaksu Nõukogu kui väga keerulise ning läbipaistmatu otsustusprotsessiga rahastamisskeemi poolt eraldatavate toetuste osas on suhteliselt keerukas.

Rahastajad soosivad rohkem ühekordsete ning ka lühemaajaliste tegevuste toetamist. Puuduvad pikemaajalised kokkulepped teenuste osutamiseks, tegevusprogrammide elluviimiseks. Organisatsioonile toetuse võimaldamine konkreetseteks tegevusteks ning lühemaks perioodiks vähendab kindlasti rahastamisotsusega kaasnevat võimalikke riske, kuid rahastamise ühekordsus (ka aastane leping) teenuste osutamisel ei toeta teenuste väljaarendamist ega arengusse investeerimist (inimkapital, vahendid, võrgustikud) jms.

Rahastamise sihipärasuse hindamiseks ning rahastajate ja rahastatavate vahelise usalduse suurendamiseks tuleb sõnastada üldised, valdkondadeüleised põhimõtted, leppida kokku valikutes ja lähtekohtades. Lähtudes avaliku sektori huvidest, on otstarbekas kasutada erinevaid mudeleid, oluline on nende lõplik väljaarendamine ning teatud reeglite täpsustamine ja täiendamine. Tähelepanu vajavad kindlasti rahastamise tulemuslikkuse hindamisega seotud probleemid.

Kasutatud kirjandus

Kodanikeühenduste rahastamine riigieelarvest ajavahemikul 1998–2001 (2001). Uurimus. Siseministeerium: kohaliku omavalitsuse osakond. – http://www.sisemin.gov.ee/atp/failid/Kodanikeyhenduste_riiklik_rahastamine.rtf.

Kodanikeühenduste rahastamine riigieelarvelistest vahenditest 2001–2003 (2004). Uurimus. Siseministeerium: kohaliku omavalitsuse osakond. – http://www.sisemin.gov.ee/atp/failid/Kodanikeyhenduste_rahastamine.rtf.

Kuhnle, S., Selle, P. (1990). Meeting Needs in a Welfare State: Relations between Government and Voluntary Organizations in Norway. – A. Ware, R. E. Goodin (eds). Needs and Welfare. Beverly Hills: Sage.

Merusk, K., Olle, V., Saarmets, V. (2004). Kodanikeühenduste seadusandlike küsimuste analüüs. Analüüsi aruanne. Siseministeerium.

Salamon, L. M. (1995). Partners in Public Service: Government and Non-profit Relations in the Modern Welfare State. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.